

єврейської поліції. Керував табором єврей Сруль Розенблат, що мав коханку Гальперін, яка заправляла всім у Підволочиському гетто. Люди працювали на дорозі, робили мурованку на Тернопіль, видобували камінь в кар'єрі, ремонтували колію на дільниці Підволочиськ – Максимівна та знаходилися в гетто по вул. Давида, нині Грушевського (Kamenki D) у містечку, де шили і ремонтували одяг та взуття. Норма хліба – 100 гр, пісна бурда – зупа з буряка і кава, що представляла з себе незрозуміле пійло. Найменша провина 50 нагаїв, або розстріл.

Юденрат – їх управа сам складав списки на табір (можна було на якийсь час відкупитися) та обкладав податком – золото, діаманти, хутро. Керував тим органом адвокат – єврей Шулер, якого потім разом з дружиною і доньками німці розстріляли на Замчиську. Ця гора у єврейських згадках фігурує як Пайтель – напроти жила така родина. Доставляли контингент самі ж єврейські поліцаї – Лодек Лорвер, Іцхак Яричовер, Соломон Берлін та інші. Лодек не брав собі особливо до голови, що його маму застрілили в Тернополі. Крім місцевих, сюди привозили і євреїв з Станіслава, Підгайців, Бучача. Підволочиських євреїв частково перевели до Збаража і Скалата. „Остаточне вирішення єврейської проблеми” у Підволочиську проходило постійно, з першого дня окупації.

Стосовно так званого остаточного вирішення єврейського питання у Підволочиську, а саме, ліквідація гетто, так званого табору Кам'янки D, то воно відбулося 29 червня 1943 року на горі, що знана, як Замчисько.

В 60 роки жертв голокосту – викопали і перезаховали у кутку християнського цвинтаря. На тому ж місці спорудили ресторан „Вітерець”, пізніше перейменований в „Збруч”. В нас це місце часом називають Сінай, або Жидівська гора. У 2003 році вихідцем з Підволочиська, відомим московським продюсером Аліком Дотсманом на місці перезаховання збудований меморіал.

**На горі Замчисько, тут відбувся
Голокост 29 червня 1943 року.**

На початку 60 – х років відбулось перезахоронення рештки близько 600 євреїв з Замчиська (гора Пайтель) на кут християнського кладовища.

Почаїв¹³⁸

Почаїв вперше згадується 1450 року в дарчій грамоті великого князя Литовського, в якій він подарував Почаїв Василю Стрільцю, а перша згадка про Старий Тараж — 1463 рік. В письмових джерелах село Комарин вперше писемно згадується — 1545, як власність князя Дмитра Вишневецького. Історія Почаєва, як і навколишніх сіл з давніх часів нерозривно пов'язана з історією існуючого тут монастиря. Як твердять окремі дослідники, перші ченці поселилися в печерах на горі Почаївській ще в IX ст.. Це були учні Кирила і Мефодія. За іншими версіями монастир виник в 1240 році, коли в Почаїв прийшли, рятуючись від монголо-татарської навали, ченці з Києва. В печерах на горі вони заснували скитецький монастир. За переказом, на честь річки Почайни, (в місці, де вона впадає в Дніпро була хрещена Русь) ченці назвали поселення Почаєвом.

---

¹³⁸<https://rujen.ru/index.php>; <http://gromada-i-misto.org/wp-content/uploads/2007/03/Pasport-Pochayv-.pdf>

Панорама Почасва

Пов'язують назву міста також і з трансформованим виразом «Поча Діва» творити чудеса. Цей вислів з'явився після 1261 року, коли на горі Почаївській у вогненному стовпі з'явилась Мати Божа, залишивши на камені відбиток стопи, з якого потекла цілюща вода. Це місце стало серцем монастиря, центром його забудови.

Місто Почаїв, починаючи з Люблінської унії 1569 року в складі Кременецького повіту відійшло до Польщі і перебувало у власності поміщиків Гойських. В 1602 році за заповітом Гойської, Почаїв переходить до поміщиків Фірлеїв, які в 1662 році права власності на місто передані родові Тарнавських. Завдяки діяльності монастиря містечко стає помітним ремісничо-торгівельним та культурно-освітнім центром Волині. Відзначимо - офіційною датою заснування монастиря вважається 14 листопада 1597 року. Саме тоді місцева поміщиця Ганна Гойська підписала «Дарчу грамоту» за якою юридично було засновано чоловічий монастир православного віросповідання. На кошти місцевих поміщиків з с. Бережці Федора та Єви Домашевських в 1649 році побудовано перший Троїцький Собор. Першим ігуменом монастиря став легендарна особистість Іов Залізо (Іов Почаївський), який перетворив монастир із скитецького на спільножитний. Другий етап в історії розвитку міста Почасва та навколишніх сіл, пов'язаний з прийняттям монастирем унії 1721 – 1831 рр.. В цей час як монастир, так і громада, набули значного економічного розвитку: у 1730 році при монастирі була відновлена робота друкарні, де видавалась значна кількість книг українською, польською та латинською мовами.

У 1778 році Почаїв отримав Магдебурзьке право та статус містечка з власним гербом - зображенням Матері Божої на синьо-жовтому тлі (який нині становить основу сучасного герба міста).

У 1831 році Синод Руської православної церкви повернув монастир у православ'я, що вплинуло на розвиток громади Почаєва. В 1833 році обитель отримала нагородне звання «Лавра» - найвищий титул чоловічого монастиря, що надавався за виняткові заслуги у поширенні та збереженні православ'я. Місто Почаїв в першій половині ХІХ ст. стало значним торговельним центром. В містечку нараховувалось 346 дворів, з населенням 1228 осіб. Тут періодично відбувались ярмарки, на які для закупівлі сільськогосподарської продукції приїжджали купці навіть із центральних губерній Росії та Австрії. У 1861 році Почаїв став центром волості. В лаврі працювали невеликі підприємства – вапельня, свічковий завод, цегельня.

В 1919 -- 1920 рр. містечко по кілька разів було під владою більшовиків та поляків. З 8 вересня 1920 року на 19 років Почаїв потрапляє під владу Польщі. На 1931 рік тут проживало 2249 чоловік, частина з яких працювала в кустарних майстернях з виготовлення церковного інвентаря лаврських промислах, кількох підприємствах з переробки сільськогосподарської продукції. Основними заняттями залишались землеробство і торгівля. В містечку працювало 257 дрібних крамничок. В цей час лікарня, де працювали фельдшер та лікар, була розширена до 25 ліжок. На зміну церковно-приходській було відкрито 2 семирічних школи: приватна, яка через 2 роки стала гмінною (навчались діти польської і єврейської національностей) і державна семикласна загальна школа, яка стала епіцентром національного життя української частини населення. На загал у школах навчалось 200 учнів. В період польської влади Почаєва (1920 – 1939 рр.) вперше в його історії почала діяти гміна - орган місцевого самоврядування. На цей час в самому місті проживало: одна третина – українців, 30 сімей росіян, невелика кількість поляків (владні структури, інтелігенція), дві третини населення становили євреї. Населення сіл та хуторів навколо Почаєва, яке в більшості було задіяне в економічне життя громади було українське .

У 1768 році у Почаєві проживало близько 100 євреїв, 1847 р. – 401, 1870 р. – 433 (46,9%), 1897 р. – 1377 (71,7%), 1921 р. – 1083 (46,7%), 1931 р. – близько 1300 євреїв. Одним із видів діяльності євреїв було забезпечення ченців та паломників Почаївської лаври. У Почаєві була створена хевра кадиша, що займалася поверненням в іудаїзм євреїв, які прийняли християнство. Хевра кадиша допомагала таким євреям нелегально перебратися до Австро-Угорщини.

У 1861 році євреям належало 15 крамниць. У 1873 р. в Почаєві діяло 2 синагоги. У 2-й половині 19 ст. рабином був Хаїм Ройник, з 1897 р. його син Яків-Йосеф (1862-1910 рр.). У 1889 р. працювала єврейська лікарня. У 1911 р. у власності євреїв було 42 з 45 магазинів. У 1914 євреям належав єдиний склад аптечних товарів, всі 3 лісові склади, 22 бакалійні, 13 мануфактурних магазинів і всі 3 магазини залізоскоб'яних товарів. У кінці 1910-х рр. була відкрита ешива, у 2-й половині 1920-х рр. – школа мережі "Тарбут". У 1920 – 30-х роках діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

30 червня 1941 Почаїв окупували частини вермахту. У липні 1941 року був створений юденрат, у січні 1942 р. – гетто. У вересні 1942 року при ліквідації гетто було розстріляно 794 євреї. Частину євреїв залишили для виконання дорожніх робіт. Євреїв, що сховалися, виловлювали і розстрілювали на цвинтарі; всього на цвинтарі було розстріляно близько 500 євреїв. Розстріл євреїв відбувався в чотирьох місцях: с. Затишся – гора Біла, на центральному кладовищі міста, поблизу Скита і поблизу хутора Шалівка – нині це Почаїв.

Після визволення в березні 1944 в Почаїв повернулося близько 40 євреїв. У Почаєві існує занедбаний єврейський цвинтар.

Скалат¹³⁹

Перше документальне свідоцтво про Скалат датується 1512 роком, коли він був частиною Теревовлянського повіту Галицької землі Руського воєводства. В 1600 власники Скалата магнати Сенявські заснували нове місто, назвавши його спочатку Дембно. Цього ж року Скалат отримав Магдебурзьке право, невдовзі будується кам'яний замок. У 1766 р. магдебурзьке право міста було підтверджено грамотою короля Станіслава-Августа Понятовського.

Стара листівка із зображенням замку¹⁴⁰

¹³⁹Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami ozdobiona, t. 4 [Lwów] : w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743; http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5a.html; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich › Tom X › strona 644

¹⁴⁰ <https://uk.wikipedia.org/wiki>

У 1765 р. у Скалаті було 686 євреїв. Наприкінці 19 століття Скалат став повітовим центром. У 1870 р. із 4952 жителів міста 2553 були євреї.

Згідно з "Географією Галичини" Корпетніцкі, в 1786 році Скалат був власністю сім'ї Терлів з Чеханівців. Незабаром місто стало власністю князів Понятовських, і в 1869 р. вони продали Скалат поміщику єврею Зіскінду Розенстоку.

За даними Інституту польської єврейської історії, 1941 р. у Скалаті проживало 4600 євреїв. У 1942 р. нацистами в Скалат були зігнані євреї з навколишніх сіл та містечок, довівши чисельність єврейського населення до 8500. Нацистська влада закрила всіх місцевих євреїв у гетто. Почалися постачання до табору смерті Белжець - перша наприкінці серпня 1942, наступні: 21 жовтня 1942 - 3000 осіб, 9 листопада 1942 - до 1100 осіб.

7 квітня 1943 р. нацисти знищили 700 жителів гетто, 9 червня - 600, до 30 червня - 200 інших ув'язнених, що залишалися в трудовому таборі.

За деякими даними, пережило окупацію близько 160 євреїв Скалата. Сьогодні євреї тут не мешкають.

Синагога побудована наприкінці 19 ст. 2013р.¹⁴¹

**Меморіал, присвячений містянам-жертвам
Голокосту (Холон, Ізраїль)**

---

¹⁴¹Будівля Т-подібна в плані, таке планування є унікальним для синагоги. За радянських часів у будівлі знаходилася електрична підстанція, потім – виробничі приміщення та магазин. Розташована на вул. Чубинського.

Скала-Подільський¹⁴²

Вперше письмово містечко згадується як Скала над Збручем у 1210 році (ця назва зберігалася до 1939 року).

У XIV місто увійшло до складу Великого князівства Литовського, у складі якого і стало частиною Речі Посполитої. У 1360-1370 роках тут будується замок. Згадується в літописному «Списку російських міст далеких та ближніх». 1443 року Скала отримала магдебурзьке право.

З 1518 був центром Скальського староства, в тому ж році місто отримало право проводити щорічні ярмарки. З кінця XVIII до початку XX століття - у складі Австрійської імперії.

З 1920 року до серпня 1939 року місто входило до складу Тарнопільського воєводства Польщі, після чого увійшло до складу УРСР. У 1940 - січні 1959 р. Скала-Подільська була районним центром.

У 1765 р. у Скалі-Подільській проживало 362 євреї, у 1880 р. 3 449 євреїв з 6 154 мешканців всього, в 1890 р. 3 228 з 6 163, в 1900 р. 2 494 з 5 638, 1921 р. 1 555 з 4 017, у 1931 р. – 1 460 євреїв.

Перші свідчення про євреїв у Скалі відносяться до 1570 року. За даними перепису, у місті було 10 єврейських сімей.

У 18-му столітті євреї займалися орендою, торгівлею та ремеслами. Місто було розташоване на кордоні з Росією, і багато євреїв займалися контрабандою. Сім'я графів Голуховських тісно співпрацювала з місцевими євреями – віддавала їм у найм свої підприємства (пивоварню, млин, спиртзавод), наймали євреїв як посередників і торгових агентів. Євреям належали два заводи з виробництва ефірних олій. Двоє єврейських торговців імпортували намисто з Італії та передавали їх до Росії контрабандними шляхами.

На околицях міста деякі єврейські сім'ї займалися сільським господарством. Дві з них навіть придбали маєтки до середини 19 століття. Євреї були зайняті у всіх ремеслах – кравці, шевці, пекарі, м'ясники, склярі, бляхарі, теслярі, слюсарі та ковалі.

У 1903-1906 рр. у Скалі було створено комітет з надання допомоги біженцям із Росії, надавав їм тимчасове місце проживання і допомагав емігрувати у країни.

У 18-му столітті був у Скалі була незалежна громада зі своїми власними інститутами та рабином. У місті була синагога та близько десяти хасидських молитовних будинків.

Аж до Першої світової війни, євреї Скали мали представництво у міській раді, яке іноді досягало половини від загальної кількості місць, а також для євреїв було зарезервовано посаду заступника мера.

---

¹⁴² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego, Władysława Walewskiego, 1880-1914, T. S. 642.; <https://polona.pl/item/codex-epistolaris-vitoldi-magni-ducis-lithuaniae-1376-1430,NzIzMzkw/80/#info>; http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5a.html; http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5a.html.

Єврейський цвинтар

До кінця 19 століття були організовані перші сіоністські групи. В 1908 була заснована школа "Саффа Брура" з викладанням на івриті, при ній діяла бібліотека. У 1911 р. засновано жіночу організацію "Рахель", що організувала драм. гурток.

Панорама Скали-над-Збручем. Часи Першої світової війни.

Після Першої світової СРСР поступово обмежив пропуск товарів через кордон, а за кілька років закритий взагалі. Контрабанда стала надзвичайно небезпечним заняттям. Польська влада також обмежила рух

через кордон і порушники (переважно контрабандисти) засуджувалися до тривалого позбавлення волі. Ряд єврейських купців продовжував займатися оптовим продажем яєць, зернових та бобових культур. Тим не менш, середній клас сильно постраждав від конкуренції, що різко зросла, з боку польських та українських кооперативів. У місті жили представники єврейської інтелігенції: 2 лікарі, 2 стоматологи, кілька вчителів та кілька безробітних випускників університету (філософії та права), ряд службовців (бухгалтери, клерки тощо). Крім того, значна кількість євреїв працювала в релігійних інститутах – рабини, моелі, шойхети, сойфери Перевезення товарів та людей до залізничного вокзалу та до міст Чортків та Борщів, як і раніше, було типовим єврейським заняттям.

У 1930-х роках. становище євреїв погіршилося через зростаючі антиєврейські настрої. Ситуація посилилася ще більше після пожеж, що спалахнули в місті: одна в 1924 році, яка зруйнувала п'ять будинків і залишила вісім сімей без даху над головою; інший в 1934 році залишилося без житла 14 сімей, в основному бідняків. Створений у 1927 році Кредитний фонд надав їм та іншим нужденним у 1933-1934 роках. 87 кредитів на суму 6,574 злотих.

Синагога “Beth Am” (“Дім народу” – іврит) зведена на початку ХХ. У повоєнні часи її перебудували на багатоквартирний житловий будинок.

У 1921 році сіоністами було збудовано Общинний будинок. У ньому розміщувалася єврейська школа, молодіжні організації, драмгурток та бібліотека, дитячий садок. У 1931 році Хевра Кадіша побудувала будинок для людей похилого віку.

Сіоністи становили більшість у Раді кагалу. У міській раді у 1927 році євреї отримали 24 місця, поляки та українці – по 12. У 1934 році провели вибори за новими правилами; було обрано 7 поляків, 5 євреїв та 4 українців.

Угорська армія зайняла Сकेлю 14 липня 1941 р. Угорці використовували євреїв для примусових робіт, в основному на будівництві мосту через Збруч, зруйнований Червоною армією під час відступу.

На початку серпня 1941 року влада у Скалі перейшла до німців. Було створено Юденрат та єврейська поліція. Євреїв зі Сकेлі направляли до трудових таборів, розташованих у селах Ступки та Великі Борки. Наприкінці березня 1942 року в Скалу зігнали євреїв з навколишніх сіл – Лосяч, Бурдяківці, Гушин, Турильче, Волківці, Гермаківка та ін.

У Скалі-Подільській не було гетто, але єврейські будинки були позначені знаками зірки Давида. Євреям заборонялося заходити до неєврейських районів.

25 вересня 1942 року близько 700 євреїв було відправлено до Янівського табору у Львові. Понад 30 людей було вбито на місці.

22 жовтня 1942 року всі євреї зі Скали були відправлені до Борцова, де їх розстріляли. Лише кілька десятків євреїв залишились у Скалі. Вони були залучені до роботи в садибі Голухівських та на фермі. 6 березня 1943 року німці відправили частину з них до Борцова. Серед них були останні члени юденрата. Восени 1943 року німецька поліція оточила маєток Голухівських та вбила всіх єврейських робітників. Євреїв з ферми було відправлено в Янівський табір 19 жовтня 1943 року.

Після звільнення до містечка повернулося близько 150 євреїв, але незабаром усі вони виїхали до Польщі, а потім до Ізраїлю та інших країн.

Струсів¹⁴³

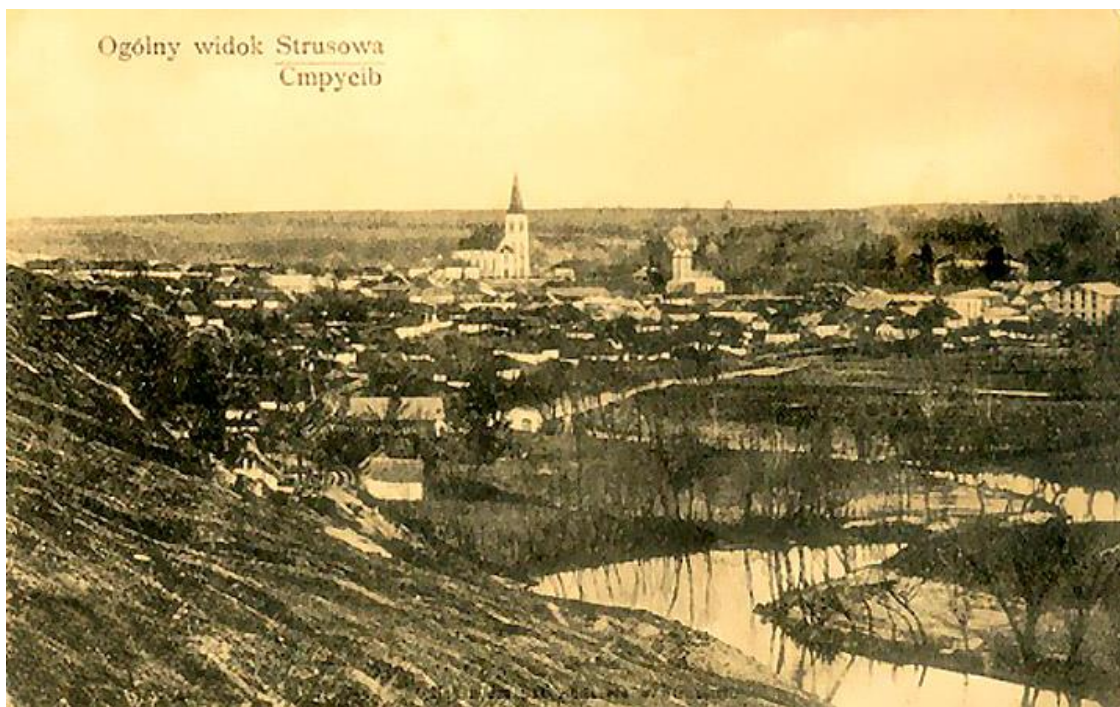
Струсів — село (колишнє містечко) Микулинецької селищної громади Тернопільського району Тернопільської області. Адміністративний центр колишньої Струсівської сільської ради. Населення – 1465 осіб (2007). Розташоване над річкою Серет на західному Поділлі.

Перша писемна згадка – 1434 р. Як Підбогородиче (Підбугородичин, Підгородиче, Підгородище). Згадується у тогочасних документах як власність Яна з Ориніна (званий також Януш, брат подільського воєводи

---

¹⁴³Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa, 1907.— Cz. 1. — Т. 10. — S. 43. (пол.); Дем'янова І, о. Сивак І. Цегельський Теодор Томович //Тернопільський енциклопедичний словник:у 4 т./ редкол.:Г.Яворський та ін. — Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. — Т. 3: П — Я. — С. 569. — ISBN 978-966-528-279-2.; Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 lipca 1934 r. o podziale powiatu trembowelskiego w województwie tarnopolskiem na gminy wiejskie.//<https://web.archive.org/web/20140309091257/http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19340680635>; http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5a.html; <https://uk.wikipedia.org>

Грицька Кердейовича). В 1494 р. Підгородище належало синові Яна з Ориніна Кердея – теребовлянському старості Станіславу Кердею. Від початку XVI ст. місто отримало назву від прізвища нових власників – Струсів. У цей період над урочищем Чортова Дебра побудовано замок. Напевно, тоді ж місто отримало свою символіку – герб Корчак (родовий герб Струсів). 1610 р. власник містечка Миколай Струсь отримав королівський привілей на дві ярмарки на рік і щовівторка – торги.

Панорама Стусова

1718 р. ремісники Стусова об'єдналися в цехи. У 1747 р. затверджено статут цеху столярів, римарів, колодіїв, бондарів, слюсарів, ковалів, котлярів, гончарів.

1880 р. в містечку проживало 2683 осіб і було 366 господарств.

1900 р. у Стусові працювали дві приватні лікарі, три акушерки, функціонувала аптека. 1904 року парох містечка (УГКЦ, з кінця 1890-х) о. Цегельський Теодор заснував тут найбільшу в краї кредитово-щадничу кооперативу «Власна поміч», де книговодом, зокрема, працював його син Роман.

1 серпня 1934 року було утворено сільську гміну Струсів, до якої увійшли давніші навколишні гміни. До 1939 р. діяли українські товариства «Просвіта», «Луг», «Січ», «Союз українок», «Сільський господар», «Братство тверезости», кооператива.

Єврейська громада була у Стусові з 18-го століття. У 1939 році єврейське населення становило 579 осіб.

Населення села зазнало значних втрат під час Другої світової війни, в основному через активні в цьому районі українських повстанців. 29 серпня 1942 року німецькі війська розстріляли 20 жителів Стусова. Згодом, 5 вересня того ж року ще 30.

В листопаді 1942 року зі Струсова було перевезено до Теробовлі єврейське населення (1900 р. кількість євреїв у містечку становила більше 700 осіб). Частина з них було вивезено до табору у місті Белжець, а інших залишили у новоствореному Теробовлянському гетто. У квітні-червні 1943 року гетто було ліквідовано.

Синагога. Пам'ятка архітектури місцевого значення (XIX ст.).

Товсте¹⁴⁴

Від середини XIX ст. до початку XX ст. Товсте вважалося єврейським містом. В архівних документах місцевого краєзнавчого музею знаходиться детальний опис єврейської синагоги, зроблений місцевим істориком Ярославом Павликом. «Була побудована на початку 20 століття з каменю. У маленькій кімнаті молилися ремісники. Вдень був Хедер, де вчилися діти. Ліворуч був вхід до великої зали, посеред якої стояла кафедра, завішана лампами, в східній частині був Святий Ковчег. На другому поверсі молилися

---

¹⁴⁴ Як над Товстим згасла зірка Давида. Спогади очевидців: Мільх Барух. Я бачив пекло; Глік Берл. Кров не просихала/ пер. з польс., супровідні статті, примітки Данила Онищука. – Чернівці: Друк Арт, 2019. -96с; Мільх Барух. Заповіт // післямова та примітки Анджая Жбіковського. - Варшава, 2001; Реквієм для Антона Навольського // Бердиховська, Б. Україна: люди і книжки. – К.: К.І.С., 2009. – С.10 – 39; Богуміла Бердиховська Україна: люди і книжки / Пер. з пол. - К.: «К.І.С.», 2009. – С. 25-29. – 232 с.

жінки. Стіни синагоги були завішані картинами: сцени з Тори. Вікна були прикрашені вітражами».¹⁴⁵

Базарна площа в Товстому, початок ХХ ст.

Етнічний склад населення станом на 1938 рік становив: українців – 1842 чол., поляків – 1423 чол., євреїв – 2748 чол.¹⁴⁶, тому єврейська громада відігравала значну роль у житті селища. Вони вели активну економічну діяльність, займаючись ремеслами, торгівлею, орендою землі.

У 1734 р. у Товстому оселився засновник хасидизму Ізраель бен Елізер. Вважається, що саме тут він отримав своє друге ім'я Баал Шем Тов (Бешт) і став відомий як цадик і цілитель. В хасидизмі це називають “об'явлення Бешта”. Тобто момент, коли він відкрив світу своє справжнє обличчя великого цадика.

Реліквій чи пам'яток, пов'язаних з фундатором однієї з найпотужніших течій в сучасному юдаїзмі в Товстому, на сьогодні не збереглося. Синагогу, де молився Баал Шем Тов, знищили нацисти за Другої світової війни. Будинок, де жив Бешт, теж не зберігся. Лише на старому єврейському цвинтарі можна побачити могилу його матері Сарі.

---

¹⁴⁵ Павлик, Ярослав Історія Товстого. (Українською та англійською). Чортків – Чернівці. – 2006. – с. 40.

¹⁴⁶ Н. Мизак. Золоті литаври, — 2-е вид. — Чернівці. — 2002. С. 23. — 420 с.

Могила Сари матері Беша. *Фото Дмитра Полуховича*

Крапку в історії єврейської громади Тлустого поставила німецька окупація. Нацисти створили в містечку гетто, куди крім місцевих зігнали євреїв з сусідніх Заліщків, Городенки, Ягільниці, Чорткова тощо. 27 травня та 6 червня 1943 р. у наслідок двох масових страт все населення гетто було знищене. Враховуючи страти попередніх років, в містечку на загал закатували майже 5 тис. людей.

Старий єврейський цвинтар. *Фото Дмитра Полуховича*

Голокост пережили трохи більш двох сотень товстянських євреїв. Більшість з них врятувалася завдяки чиновнику німецької окупаційної адміністрації Паулю Фрідріху, який керував кількома великими сільськогосподарськими маєтками довкола Тлустого. Паулю Фрідріху вдалося зберегти життя майже усіх в'язнів гетто, відряджених на роботу у його господарства. Коли надійшов наказ повернути до гетто єврейських робітників, він, добре розуміючи що їх чекає гарантована смерть, придумав

купу об'єктивних причин, аби не виконати злочинне розпорядження. Чимало євреїв врятували місцеві мешканці — українці та поляки. Частина євреїв утекла в з гетто та приєдналися до загонів УПА.

Голокост у містечку Товсте

Опрацювавши джерельну базу, можна виділити три основні великі «акції зачистки» у Товстому: перша - 27 серпня 1942р., за якої відбувалися масові вбивства, депортації євреїв до табору смерті у Белжець та інших таборів примусової праці; друга - 5 жовтня 1942р., коли мала місце велика акція в Товстому та навколишніх селах; третя - 27 травня 1943р., яка остаточно вирішила єврейське питання на території Товстого.

Перша велика «акція зачистки» євреїв у Товстому мала на меті депортувати велику групу євреїв до табору смерті Белжець, де усі вони підлягали вбивству у газових камерах. 27 серпня німці наказали службі порядку Юденрату взяти участь у проведенні облави. В ході акції було схоплено 300 чоловік, яких конвоювали на залізничну станцію та помістили у залізничні вагони. Василь Тракало – письменник-публіцист, уродженець Товстого, у своєму романі «Колонія» описує нелюдські умови, у яких євреїв транспортували у табори смерті: «У такі хвилини, коли люди перепочивали, Климко з Йосипом підходили ближче до вагонів, звідки нерідко чули плач і стогін. То везли на захід жидів. Десь там їх знищували. Про цю нелюдську доктрину Гітлера хлопці наслухалися чимало. Шкода було людей. Особливо молодих файних дівчат, котрі просили рятунку чеською, мадярською, румунською мовами. Просили врятувати, переховати, простягали крізь заграбовані вікна брудні руки із золотом і долярами. Гарно одягнені, ще не змарнілі від голоду, ці лікарі, вчителі, інженери з-за Карпат їхали на смерть. Хлопцям ставало лячно... А спробуй допомогти, якщо оголошення у місті коло управи наперед застерігає: «Хто переховуватиме жидів – смерть на місці!»¹⁴⁷

Менші акції потім неодноразово проходили найближчими місяцями, під час яких озброєні гестапівці оточували єврейський квартал (їм допомагала служба порядку Юденрату та українська поліція), забирали людей з їхніх будинків. Ті, хто не були розстріляні на місці за опір чи намагався бігти, потім були зібрані і погружені на потяги для відправки в інші табори.

Барух Мільх свідчить, що в ході другої акції 1000 євреїв було депортовано до Белжеця, а 120-200 або більше було вбито в самому містечку. Приблизно такі ж цифри називає і Глік: 1200 осіб вивезено, біля 120 замордовано на місці. Місто виглядало, як після погрому. Вікна і двері єврейських будинків були розбиті. У ровах і городах виднілися засохлі калюжі крові і неприбрані трупи, такі знівечені, що їх годі було ідентифікувати. По вулицях бродили поодинокі євреї, розповідаючи один

---

¹⁴⁷ В.Тракало Колонія: роман / В. Тракало; ред. Б. Мельничук; худ. Є. Удін. – Тернопіль: Збруч, 1998. – 829 с.

одному про свої втрати. Служба порядку підводами, ніби кавалки м'яса з бойні, звозила на цвинтар порозкидані по місті трупи. Нацисти, аби хоч трохи виправдати свої вбивства, часто ніби знаходили в кишнях замордованих євреїв комуністичні прокламації, які вони самі перед тим туди вкладали.

Із початку зими 1942 р. по весну 1943 р. тривали багаторазові нацистські облави, які мали на меті знищити єврейське населення у Товстому. Одного дня наказали всім євреям прийти з мітлами, лопатами, відрами і мильницями до урядової будівлі, нібито для того, щоб там навести порядок. Зразу ж певну кількість осіб, яких хтось обстоював, відпустили додому. Решту, понад тисячу осіб, оточили на центральному майдані. З Чорткова приїхали гестапівці і групами по двадцять осіб, відбирали нібито для медичного обстеження. Цікаво, що було чути лише кілька пострілів і мало хто кричав, а ті люди пропали всі до одного впродовж половини дня. Правда, пізніше на подвір'ї казарми знайшли одну не надто велику могилу, в якій могло б уміститися від п'ятдесяти до ста трупів. Але, де пропало понад тисячу людей, ніхто не знає.

Берл Глік згадує події кінця 1942 року, коли до містечка прибули комендант окружної шуцполіції Сімон й есесівець Томанек. Машини стали з двох боків гетто й замкнули його. У неділю біля гетто було багато українців. Щоб не викликати серед них паніки, німці оголосили в церкві, що зараз буде стрілянина, але не треба боятися, бо це акція супроти євреїв, а з українцями нічого поганого не станеться. Погромники відкрили вогонь з усіх боків. Шукали криївок і, якщо десь когось знаходили, то розстрілювали на місці. Протягом 2-3 годин убили понад тисячу євреїв.

**Геня Шехтер, син Юлік,
дочка Антоніна.**

Жертвами репресій окупаційної влади навесні і влітку 1942 року, які тривали до середини 1943 року, стали 3700 розстріляних, 598 дорослих і 218 підлітків вивезено на примусові роботи до Німеччини. Розповідали, що серед небагатьох, хто врятувався в час масового розстрілу єврейського населення, «дивом вижив хлопчик Зейлик, якому куля попала в руку. Втративши свідомість, він впав у великий котлован, викопаний руками самих страчуваних. Вночі, прийшовши до тям, виповз з братської могили. Місцеві жителі пам'ятають, як у 60-х – 80-х роках по вулицях ходив одорукий листоноша з великою шкіряною сумкою для газет через плече.¹⁴⁸

¹⁴⁸Сопилук, Марія (2010). На переломі століть...Становлення і розвиток фахового навчального закладу в Заліщиках у контексті суспільно – історичного розвитку краю (українською). Тернопіль: Збруч. с. 170.

Протягом зими 1942-1943 рр. до гетто Товстого переміщали мешканців довколишніх міст, які вцілили під час попередніх «акцій». Михайло Гарбузяк, один з найстаріших мешканців м. Заліщики підтверджує, що 2500 євреїв під командуванням шуцкомісара Крігера розстріляли і таку ж саму кількість погнали до Товстого.¹⁴⁹ У Товстому вже налічувалося вісім тисяч євреїв. «У нас поселилися люди з 15 містечок: Коломиї, Гвіздця, Городенки, Чернелиці, Заліщик, Язлівця, Чорткова, Ягольниці, Орішковице, Озерян, Кривча і Королівки. Товстенські євреї зазнали великої тісняви. Адже ще перед тим бракувало помешкань, бо будинки вбитих та виселених німці за невеликі гроші продали магістрату, а також місцевим селянам.¹⁵⁰

Територію гетто постійно скорочували. Через недоїдання й антисанітарію в гетто поширилася дизентерія. Есесівці забирали хворих ніби для лікування, а насправді вивозили в ліс і там розстрілювали, а трупи спалювали. Декому з гетто вдалося вирватися, з цього пекла і переховуватися по селах, влітку – в лісах, взимку – в криївках і в льохах. Наш народ жалісливий і допомагав нещасним і знедоленим, хоча німці погрожували за це розстрілом.

Колишня жителька Городенки Антоніна Шнайдер-Шехтер, яка перебувала у гетто в Товстому згадує, що її мати, брат і вона опинилися у містечку взимку 1942 року. Щоби врятувати дівчинку, мати познайомила з українцем, який готовий був дістати фальшиві документи і відвезти її до іншого села, до свого двоюрідного брата. Впродовж декількох днів Тося вчила катехизис та як поводити себе в церкві. Однак згодом мама захворіла на тиф й у віці 39 років померла від голоду і хвороби, залишивши четверо дітей. «Я також сильно захворіла на тиф і не пам'ятаю багато чого з того, що трапилося взимку. Мій брат завдячував моїм виживанням «диву з яєць»: один поляк, який жив недалеко від гетто, дізнався про нас і приніс нам яйця. То була практично єдина їжа, яку ми мали... Але більшим, ніж хліб насущний, було принесене ним світло людської доброти в цьому царстві темряви і відчаю.¹⁵¹

Третя велика «акція зачистки» єврейського населення у містечку відбулася 27 травня 1943 року. Це був період «остаточного вирішення єврейського питання». Товсте було одним з останніх міст у Східній Галичині, де пройшов процес повного знищення євреїв.

У травні 1943 року земля западалася й горіла під нашими євреями. Усе єврейське населення міста, беручи приклад з неморальних вчинків юденратівців, стало подібним до нього. Корупція, зрада, доноси, брехня, злочинство, проституція, картограйство та інші подібні "перли" стали звичною справою. Майже кожен хотів рятувати тільки себе. Але не завжди

---

¹⁴⁹Мизак, Нестор (2002). За тебе, свята Україно (українською). Чернівці: Золоті литаври. с. 94.

¹⁵⁰ Як над Товстим згасла зірка Давида. Спогади очевидців: Мільх Барух. Я бачив пекло; Глік Берл. Кров не просихала/ пер. з польсь., супровідні статті, примітки Данила Онищука. – Чернівці: Друк Арт, 2019. -96с

¹⁵¹ http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Gorodenka/html/holocaust_memoir.htm

треба звинувачувати за гріхи і навіть злочини лише тих, хто їх допускає, а й тих, хто це спричинює. Єврейська спільнота виглядала як горстка безпомічних людей на кораблі, що тоне. І тоді вчинялися негідні вчинки. Приреченим на загибель було не до моралі.¹⁵²

Німці наказали позначити будинки, в яких залишилися євреї, зіркою Давида. Ніхто не мав сумніву в тому, що це мало полегшити їхнє затримання. Невідомо, що на той час сталося з першим головою «Юденрату» Якубом Фелем. Навесні 1943 «Юденрат» вже очолював інший голова – на прізвище Овреман. Він начебто був попереджений про день, коли мала б відбутися велика антиєврейська акція і повідомив про неї своїх близьких, наприклад швагра Арона Гертнера, і деяких сусідів, яким вдалося врятуватися. Натомість Барух Мілх, описуючи події по гарячих слідах, був упевнений, що про акцію ніхто з євреїв не знав.

27 травня 1943 року керівництво акцією взяло на себе Чортківське гестапо. Брало в ній участь кількост гестапівців, українських поліцаїв та єврейська «служба порядку». Всіх євреїв, яких вдалося затримати в ході облав (близько 3000 осіб), зібрали на міському майдані. Працездатних чоловіків вивели на місцевий цвинтар та примусили їх викопати кілька великих ям, які служитимуть євреям могилами. У другій половині дня, починаючи приблизно з 16-ї години, приречених до страти шикували по четверо і групами по 100 чоловік вели до кладовища. Марія Солтисюк, яка тоді жила у стрія, отця Антона Навольського, пам'ятає, що стрілянина та моторошні крики того дня лунали по цілому місті. Пам'ятає, як на «окописько» гнали сім'ю аптекаря. Навольські були з ними у дружніх стосунках. В якийсь момент отець Антон зняв з голови капелюха і низько поклонився приреченим. На жаль, нічого більшого для них він не зміг зробити.¹⁵³

Братська могила закатованих євреїв.

На цвинтарі євреїв роздягали, ставили на дошку, перекинуту через яму і розстрілювали всіх, не шкодуючи ані жінок, ані дітей. За свідченням жительки селища Ганни Горбаль, лише одному чоловікові вдалося врятуватися втечею.

Наступного дня земля над могилами рухалася, кипіла кров'ю, яка текла яром аж до

¹⁵² Як над Товстим згасла зірка Давида. Спогади очевидців: Мілх Барух. Я бачив пекло; Глік Берл. Кров не просихала/ пер. з польс., супровідні статті, примітки Данила Онищука. – Чернівці: Друк Арт, 2019. – С. 41. – 96 с.

¹⁵³ Дутчак, Світлана (12 квітня 2013 року). Спогади Навольської-Солтисюк М.М.. Газета «Колос».

дороги. Ця страшна картина закарбувалася у пані Ганни назавжди. Того дня загинуло 3,5 тисячі євреїв. Вона згадувала, що в «дорогу на смерть супроводжував єврейський скрипаль на прізвище Стапп, який грав скорботну мелодію.¹⁵⁴ Серед уцілілих був Барух Мільх, який втратив у акції дружину та сина. Глік, згадуючи 29 травня, пише, що «на вулицях лежала маса євреїв, яких розстріляли під час акції. Біля мого будинку лежав убитий др. Лянгольц, син Акіби Лянгольца. Юденрат послав єврейських поліцаїв та уцілілих, щоб вони зібрали з вулиці трупи і відвезли на цвинтар для поховання у братській могилі. Майже всі вулиці були залиті єврейською кров'ю, яка ще не висохла.¹⁵⁵ У липні 1943 року нацисти повідомили, що всі місцеві євреї були знищені.

Теребовля¹⁵⁶

Перша згадка про місто датується 1097 роком у «Повісті минулих літ», що робить його одним із найстаріших міст в Україні. Теребовля – стародавня столиця Теребовлянського князівства. Постановою Кабінету Міністрів України місто Теребовля внесено до списку історичних населених пунктів України.

1572 року датується одна з міських люстрацій, в якій можна знайти підтвердження того, що в місті вже в XVI столітті існувала єврейська громада. У люстрації зазначено, що у місті було 248 будинків, 2 священники та 10 євреїв. Відповідно до люстрації 1616 року у місті було 8 єврейських господарств. Також відомо, що у XVII ст. у місті була дерев'яна синагога. Вже через сто років (1765) єврейська громада була набагато більшою – 89 господарств. У XIX ст. у місті існувало як мінімум 2 синагоги, у тому числі одна стара дерев'яна. Єврейська громада переважно жила у Старому місті. Також у місті було окреме єврейське кладовище, яке стояло на місці сучасної житлової забудови.

Теребовля була важливим центром хасидизму та єврейської освіти – Гаскалі. Хасидська династія Теребовлі зветься Туркель.

У Теребовлі збереглася будівля синагоги, зведена в 19 столітті та за радянських часів перебудована під кінотеатр. Адреса – вул. Князя Василька.

Під час Першої світової єврейський квартал згорів, бо було багато дерев'яних будівель. Частина єврейських сімей як біженців виїхала з міста перед наступом російської армії.

Станом на середину 1941 року у Теребовлі проживало близько 1700 євреїв.

---

¹⁵⁴ Дутчак, Світлана (12 квітня 2013). Спогади Горбаль Г. Газета «Колос» (українською).

¹⁵⁵ Як над Товстим згасла зірка Давида. Спогади очевидців: Мільх Барух. Я бачив пекло; Глік Берл. Кров не просихала/ пер. з польсь., супровідні статті, примітки Данила Онищука. – Чернівці: Друк Арт, 2019. – С. 41. – 96 с.

¹⁵⁶ <http://myshtetl.org/ternoplskaja/terebovlya.html>

Єврейська ділянка Терешчівлі у 1930-х. *Фото Є.Шнеєліхта*

Будинок синагоги в Терешчівлі. *Фото The Center for Jewish Art, 2000.*

Гетто (літо 1942 – 5 червня 1943 рр.).¹⁵⁷ Тут перебувало єврейське населення з міста Терешчівля (1 тис. 700 осіб) та із сіл Янів, Струсів, Буданів Терешчівлянського району. Офіційно утворене 1 грудня 1942 р. відповідно до наказу начальника поліції СС на території Генерального губернаторства

¹⁵⁷Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

обергрупенфюрера СС Вальтера Крюгера. Тоді тут утримували 2 тис. 500 євреїв. Гетто розміщувалось на вулиці Яна Собеського (тепер вул. Січових Стрільців), яка простягалася від парку Т. Шевченка (тоді площа Пилсудського) до Касарень (казарм). На території гетто були розміщені дві міські школи. Після утворення гетто німці розподілили в'язнів у різні табори примусових робіт, що знаходились у селах Кам'янка, Великі Бірки, Великий Глибочок, а також частину перевезли до Тернополя.

Загалом у Тереховлі було знищено понад 5 тис. осіб: 5-7 листопада 1942 р. – 1 тис. 200 осіб (1 тис. 91 особу було вивезено до «табору смерті» у Белжець, а 109 розстріляно в самому місті), 7-14 квітня 1943 р. – 1 тис. 110 осіб, 3 липня 1943 р. – 3 тис. 500 осіб у с. Плебанівка Тереховлянського району. Дітей та осіб похилого віку не розстрілювали, а кидали живцем у задалегідь підготовлені могили, після чого на них кидали трупи вбитих і засипали землею. Після ліквідації гетто 5 червня 1943 р. тут було додатково розстріляно 350 євреїв. Втекти і вижити вдалося лише кільком десяткам євреїв.

**Пам'ятник євреям Тереховлі та Буданова
у вигляді символічної могили у місті Холон в Ізраїлі¹⁵⁸**

Чортків¹⁵⁹

Вірогідно, перші євреї оселилися в Чорткові незабаром після заснування містечка. Рабин Беньямін Сельнік (1555–1620) із Підгірців у книзі «Маса'ат Біньямін» пише, що євреї Чорткова прибули сюди як торговці

¹⁵⁸ <https://uk.wikipedia.org/wiki>

¹⁵⁹ <https://shtetlroutes.eu/uk/chortkv-putvnik>

вином, що стало одним із їхніх ключових занять. Книга пам'яті Чорткова згадує мацеву з 1616 р. на місцевому цвинтарі.

До середини XVII ст. в Чорткові проживало близько 50 єврейських сімей. Як розповідає А. Літвін (Шмуель Горовіц) у своїй книзі-збірці оповідань та етнографічних матеріалів «Єврейські душі» (1917, т. 5), євреї у 1645 р. були звинувачені у співпраці з козаками, за що їх вигнали з міста до передмістя, що з того часу отримало свою назву «Вигнанка» (пізніше там був один із єврейських кварталів).

Чортків

Єврейська громада Чорткова відродилася наприкінці XVII століття. Відновлений кагал у Чорткові пов'язує із іменами двох славнозвісних гаонів – видатних знавців єврейського закону на Поділлі: раббі Цві Гірша га-Леві Горовіца (зnanого як раббі Гіршелі) та раббі Сегала зі Львова. У 1827 р. в Чорткові народився син рабина Цві Гірша, Шмуель Горовіц, котрий згодом прославився як Шмельке з Нікольсбурга (зараз м. Микулов у Чехії) – один із найвидатніших хасидських лідерів, головний рабин Моравії. Інший син Цві Гірша, раббі Пінхас, став головним рабином Франкфурту на Майні.

У 1722 р. Стефан Потоцький офіційно надав євреям привілей на вільне проживання у місті, будівництво, торгівлю, заняття ремеслами. Євреї також були зобов'язані ремонтувати та обороняти замок і дороги, а при потребі ставати на їх захист. Єврейським родинам у 1722 р. в Чорткові належало 110 будинків, християнам – 142.

У Чорткові були три єврейські цвинтарі і всі вони частково збереглися донині. На території старого кіркуту на вул. Незалежності нині розташована міська лікарня. Там можна відшукати єдиний надгробок, поставлений кілька років тому – цадика Давида Мойше Фрідмана.

Найкраще збережений чортківський кіркут знаходиться на Вигнанській горі, на пров. Копичинецької, недалеко від мосту через р. Серет та автостанції, поблизу невеликої нової церкви. Імовірно, закладений на

початку 1920-х років. На ньому залишилося кілька десятків мацев із 1930-х років. На краю цвинтаря збудовано невеликий лапідарій.

Позаду християнського цвинтаря на вул. Бандери знаходиться «холерний» кіркут, що діяв у 1914–1926 роках. На ньому збереглися фрагменти мацев і частина муру.

Найстарша збережена синагога у Чорткові була побудована ще у 1680 році. Будівля стоїть у центральній, «ринковій» частині міста на території медичного коледжу (вул. Петрушевича) та використовується як склад.

Протягом 1905–1909 рр. у Чорткові була збудована Нова синагога. Її основою став побудований раніше хасидський клойз (1870), який перебудовано у палац цадика з великим молитовним залом. Віденський архітектор Ганс Гольдкремер, який робив проект, взяв за взірець резиденцію садгірського цадика, добудувавши до клойзу флігелі з вежами в орієнтальному стилі. В радянські часи і до 2013 р. у споруді розміщувалася «Станція юних техніків».

Чортків, синагога нова.

Друга світова війна та Голокост

У 1939 р. в Чорткові серед 12 тис. мешканців міста було бл. 5 тис. євреїв. У вересні 1939 р. сюди потрапило багато біженців із західної Польщі. Незабаром Чортків зайняла Червона армія.

6 липня 1941 р. почалася німецька окупація і, як і в інших містах, у Чорткові тоді відбувся погром. Німці скликали юденрат, але вже за місяць його членів разом із кількома сотнями євреїв, представників інтелігенції, розстріляли у Чорному лісі біля міста.

Від липня до жовтня 1941 р. в Чорткові страчено понад 650 євреїв. У квітні 1942 р. утворено гетто, до якого входили вулиці Різницька, Складова, Лазенна, Шкільна і Подільська. 26–27 серпня 1942 р. відбулась перша акція виселення, у результаті якої 2120 осіб було відправлено до табору смерті Белжець. Разом із чортківськими євреями вивозили також євреїв з Ягільниці та Товстого. На місці загинуло 350 осіб. 5 жовтня відбулася чергова депортація – 500 чортківських євреїв долучено до збірного потягу, в якому опинилися люди з Тернополя, Товстого, Ягільниці, Монастириськ та Бучача. Тоді з Чорткова вивезено і єврейських поліцаїв. Транспорт, як і попередній, вислано у Белжець. По дорозі він затримався у Львові, де німці провели селекцію. Близько тисячі осіб (всього у потязі перебувало 6 тис. євреїв) відправили до трудового табору на Яновській, а на їхнє місце взяли таку ж кількість євреїв, яких есесівці визнали нездатними до праці. В грудні 1942 р в будівлі чортківської Талмуд-Тори німці організували трудовий табір для понад 500 місцевих робітників. Хоча в ньому панував голод, робітники були захищені від облав. Остаточо гетто ліквідовано 17 червня 1943 р., коли було розстріляно бл. 2 тис. осіб. Під час ліквідації гетто відбулася спроба опору. Група євреїв, що перебувала у криївці, використала проти німців зброю. Усіх їх убито в тій же криївці. 23 червня 1943 р. було ліквідовано трудовий табір у приміщенні Талмуд-Тори. Нацисти провели селекцію.

Тих, кого визнали нездатним до праці, розстріляли у Чорному лісі. Решту, як і багатьох чортківських євреїв, відправлено до сусідніх трудових таборів. Кілька десятків із них дожило до приходу Червоної армії у червні 1944 року. Ще дехто переховувався у християн. У 2005 р. біля братської могили у Чорному Лісі

(неподалік від дороги на Копичинці) встановлено пам'ятник.

Шумськ¹⁶⁰

Місто Шумськ виникло в X ст. (907 році як розповідає "Повість минулих літ"). Археологічні розкопки на території району виявляють багато знахідок IX – X століть. Отже, більш ніж ймовірно, що вже з IX ст. місто існувало, вело активне політичне і торгове життя, будучи одним з центрів племінного дулібського князівства. Його назву можна виводити від шуму навколишніх лісів чи від давньої назви брудного рідкого шару на чому-небудь. Дана територія справді була залісена і заболочена, проте перевагу, очевидно, слід віддати версії з болотом, яке робило місто неприступним для кочівницької кінноти.

На час першої писемної згадки (біля 25 грудня 1149 року) Шумськ був найбільшим містом південної Погорини, центром волості. Щоправда княжа міжусобиця провела через Шумськ лінію фронту, проте доля милувала місто від знищення. Перша згадка оповідає про те, що під час ворожнечі Юрія Долгорукого і Ізяслава Мстиславовича князь галицький Володимирко зайняв південну Погорину з Шумськом, чим роз'єднав ворогуючих супротивників і примусив їх до мирних переговорів. Сталось це близько 25 грудня 1149 року. Правда, через два роки, в 1151 Володимирко змушений був повернути Шумськ київській землі, а його смерть поклала початок розгулу воєнних дій. 1157 року Юрій Долгорукий виокремив Погорину в окреме князівство, а в березні 1169 року Погорину відбив Мстислав Ізяславович. Причому, багато городів він розорив і спалив, а Шумськ залишив цілим, тільки переселив місцеве населення до Володимира – Волинського. Видно, занадто важливим був Шумськ в оборонному і торговельному значенні аби його руйнувати. Адже місто, яке стоїть на торговому шляху та ще й на кордоні князівства, стало однією великою митницею, що приносить місту чималий дохід.

Особливого розквіту Шумськ досяг на початку XIII ст. за правління князя Інгваря Ярославовича. Погорина тоді була співставна за розмірами з Галицьким та Волинськими князівствами, проте, об'єднана сильною рукою Інгваря, виглядала значно краще за роздерті усобицями Волинь і Галичину. Інвар вів дипломатичну діяльність, мав своїм зятем князя Краківського Лешка Білого, завдяки чому поживався культурний і торговий обмін між цими державами. Могутнє військо було озброєне за західноєвропейським зразком, закупленою в Польщі зброєю (про це є згадка в "Слові о полку Ігоревім").

В першій половині XIV ст. (десь біля 1340 року) литовські князі, скориставшись роздробленістю руських земель і ослабленням їх внаслідок монголо-татарської навали, посилили наступ на Волинь. Литовський князь Гедимін став володіти галицько – волинськими землями. У 1331 році, в

---

¹⁶⁰<https://shumska-gromada.gov.ua/istoriya-17-31-00-30-03-2016>;

Собчук В.Д. ШУМСЬК, місто Тернопільської обл. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2013. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Shumsk_mst.

результаті запеклої боротьби між Литвою і Польщею, Шумськ став належати Польщі. Згідно договору польського короля Казимира в 1366 році Шумськом володів все таки литовський князь Любарт Гедімінович.

Після Люблінської унії 1569 року Шумськ у складі Волині потрапив під владу шляхетської Польщі. На поч. XVII ст., з 1603 року, Шумськ потрапив до Ело-Малинських. Вони володіли містечком аж до середини XVIII ст. в 1632 році Малинські побудували Троїцьку православну церкву, яка не збереглася. Один з фундаторів цієї церкви був волинський чашник Данило Малинський, який зіграв значну роль у діяльності братства у Кременці, школи та друкарні, в якій 350 літ тому, в 1638 році, було надруковано унікальний підручник української мови – Крем'янецьку граматику.

Костел Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії, нині Преображенська церква.¹⁶¹

Правда, згодом Малинські перейшли в католицьку віру і один з нащадків родини 1715 року будує католицький костел та францисканський монастир. Нині в колишньому костелі – Преображенська церква. Це цінна пам'ятка української архітектури XVIII ст. Будівля має перемішані риси готико-ренесансного стилю та українського бароко. Наприкінці XVIII ст. тут була збудована триярусна дзвіниця з ворітьми, а з південного боку – капличка. Над входом до Преображенської церкви й досі зберігається герб родини Малинських ще з XVIII ст.

В 1871 році в Шумську діяла лікарня на 5 ліжок, в якій працювали один лікар та акушерка. Саме на цю лікарню ліг тягар боротьби з епідемією холери 1895 року, спалахами інфекційних захворювань 1918-1924 років. Єврейська громада Шумська на початку XX століття утворила власну

¹⁶¹<https://uk.wikipedia.org/wiki>

лікарню. В «Пам'ятних книгах Волинської губернії» згадуються лікарі Шумської дільниці Давид Германович Якобсон(1911), Хайкель давидович Якобсон (1912-1915).

Згідно із адресною книгою Польщі за 1928 рік лікарями в Шумську були Герман Якобсон та Олександр Тумінський, стоматологом – Ц.Фішман, акушеркою- М.Добровольська, акушеркою в Матвіївцях працювала М.Дунаєвська.

1939 року було відкрито лікарню на 20 ліжок, де працювали лікар, стоматолог та 5 медичних сестер. В роки німецької окупації медичне обслуговування жителів Шумська та навколишніх сіл здійснювали два лікарі, які займалися приватною практикою. Прикметно, що кілька лікарів – євреїв були врятовані з шумського гетто українським збройним підпіллям і довгий час працювали в шпиталі Воєнної округи УПА «Волинь – Південь», викладали на курсах медичних сестер.¹⁶²

Головна вулиця містечка. 1938 р.

На початку ХХ ст. модернізаційні процеси дійшли і до Шумська, зокрема, у містечку працював винокурний, цегельний, пивоварний, 3 шкіряні заводи, 2 невеликі ткацькі фабрики. 1911 року – 4 крамниці, гуральня, горілчана крамниця, цегельня, шкіряна фабрика, водяний млин, млин Острозького братства – паровий. Центром економічного життя у Шумську залишалася ринкова площа, де діяло 3 склади скупку збіжжя і проводили 12 ярмарків щорічно. Проте, українців серед власників цих підприємств не було. У руках євреїв зосереджувалися торгівля та виробництво. Наприклад, єврей Бурих володів суконною фабрикою, продуктовим магазином – Арон, а слюсарною майстернею – Шнайдер. Українці, здебільшого, займалися

¹⁶² <https://shumsk.crl.net.ua/istoriya-medytsyny-shumskogo-krayu/>

сільським господарством, проте потерпали від малоземелля. Великими землевласниками були російські та польські поміщики – Рогузькі, Блудови, Порайські, їхні володіння – це тисячі десятин землі, зокрема, пани Чесновські володіли 1004 десятинами землі, а селяни мали 2-4. Українське населення продавало вироблену продукцію, худобу. Частина наймалася до заможних євреїв, церковних служителів для виконання робіт. Цих прибутків вистачало на придбання солі, сірників, гасу, для сплати податків.¹⁶³

1 вересня 1939 року нападом Німеччини на Польщу розпочалась Друга світова війна. Вже перші її спалахи не оминули стороною шумщан. Сотні хлопців і молодих чоловіків з цих волинських сіл служили в польському війську, до того ж їх здебільшого відправляли подалі від рідних місць – на західний кордон. Там вони й потрапили під перший удар вермахту. А на саму Шумщину прийшло військо Радянського Союзу. Хоча це вторгнення і називалось офіційно “визвольним походом”, хоча в школах проводили уроки рідною мовою, а селянам роздавали поміщицькі, осадничі і церковні землі – радість від того визволення була недовгою. В короткому часі почалися перші арешти, депортації до Сибіру, а згодом – і розстріли. Темний жах терору запанував до літа сорок першого року і німецьку армію, яка прийшла на Шумщину 3 липня щиро зустрічали як визволителів.

Однак досить скоро виявилась відмінність фашистського рейху від кайзерівського. 1942 року фашисти почали насильницьку депортацію до Німеччини, реквізиції, арешти і розстріли активних діячів українських організацій.

Гетто (12 березня 1942 – 20 серпня 1942 рр.).¹⁶⁴ Тут перебувало 2 тис. 432 євреїв, з яких 800 чоловіків, 932 жінки та 700 дітей, що походили з Шумська та з навколишніх сіл. Територія гетто було обгороджена дерев'яною стіною заввишки 3-4 м. Для масового винищення в'язнів нацисти створили нестерпні умови їх утримання. Людей морили голодом, відправляли на важкі фізичні роботи, зокрема на будівництво шосе та лісопильні. Режим утримання в гетто був подібний до в'язничного з регулярними перевірками під час виходу на роботу, комендантською годиною, частими пограбуваннями та конфіскацією рухомого майна.

Харчувались в'язні здебільшого за рахунок місцевих жителів (якщо німецька охорона та гестапо не виявили фактів обміну між населенням та євреями продовольством та речами). На початку існування гетто поблизу будинку «Юденрату» євреї могли отримати раз на день суп з борошна та картоплі. Потім виник голод, поширився тиф. Хворих лікували в організованому шпиталі. Охороняли гетто українська та єврейська допоміжна поліція (остання складалася з 40 осіб на чолі з Нафталі Акерманом). З 12 по 20 серпня 1942 р. німецькі каральні органи разом з допоміжною поліцією вивезли з гетто окремими партіями на околиці Шумська до піщаного кар'єру

---

¹⁶³Лариса Приймич Шумськ та околиці на початку ХХ століття <https://shumsk.info>

¹⁶⁴Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

більшість євреїв. Їх розстрілювали по 200-300 осіб, а потім закопували у виритих задалегідь ямах. Деяким євреям вдалося деякий час переховуватися у спеціальних схованках на горищах та в бункерах, виритих під будинками в гетто, однак згодом їх знайшли та розстріляли. Небагатьом вдалося втекти з гетто до лісу й врятуватися.

Язловець¹⁶⁵

Язловець виник у XIV ст. на шляху зі Львова до Молдови, коли магнати Бучацько-Язловецькі збудували тут замок. Тут з'являються великі вірменська та єврейська громади. Їхніми силами у XVI ст. зводяться ренесансні Вірменська церква (1551р., 1810р. перебудована на православну церкву Святого Миколая) та оборонна синагога. Язловець стає містечком, в якому проводився один із найбільших ярмарків на Поділлі. У 1519 році містечко отримало магдебурзьке право.

Вулиця у Язловці, малюнок поч. 20 ст.

¹⁶⁵ Ленків І. Язловецькі діброви №1, №2 //Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.:Г.Яворський та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008.Т.3: П-Я. – ISBN 978-966-528-279-2.; Barącz S.Pamiętki jazłowieckieLwów: [s.n.], 1862 (Lwów: Druk. Zakł. Nar. im. Ossolińskich); [https://polona.pl/item/pamiatkijazlowieckie,MTExNTY2OTM/6/#info:metadata.](https://polona.pl/item/pamiatkijazlowieckie,MTExNTY2OTM/6/#info:metadata.;); <http://myshtetl.org/ternoplskaja/yazlovec.html>

У середині XV ст. Язловець був значним торговельним центром. Економічний розвиток міста зумовлювався зручним географічним розташуванням – сприяв торговельний тракт «Вія Регія», який сполучав Львів з Молдавією. Однак на початку 1460-х років львівські купці подали королю скаргу, що провінційні ярмарки (зокрема, в Язловці, Гологорах, Рогатині, Теревовлі, Тисмениці) дуже підривають львівську торгівлю. Король Казимир IV Ягеллончик видав розпорядження, яким ліквідував (зніс) ті ярмарки (зокрема, місцевий ярмарок – виданим 23 червня 1461 р. у Кракові документом), а воєводі у наказав пильнувати його виконання (зокрема, не пускати купців, людей), а у випадку порушен – арештовувати та забирати товари.

Палац в Язлівцю 1904 р.

При владі імперії Османа з 1672 по 1683 рік Язловець був прикордонним пунктом, через це турки сильно зміцнили замок – планували затриматися тут надовго. Але незабаром вони відійшли, а ось новим-старим господарям замок виявився не потрібен – кордон відсунули, охороняти стало нічого. Замок поступово занепадає.

Наприкінці XVIII ст. Язловець втратив роль торгового центру. У 1863 р. на залишках замку було засновано монастир сестер Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії.

1940 року Язловець переведений у категорію сіл.

У 1947 році перейменований на село Яблунівка, але у 1991 році повернуто історичну назву.

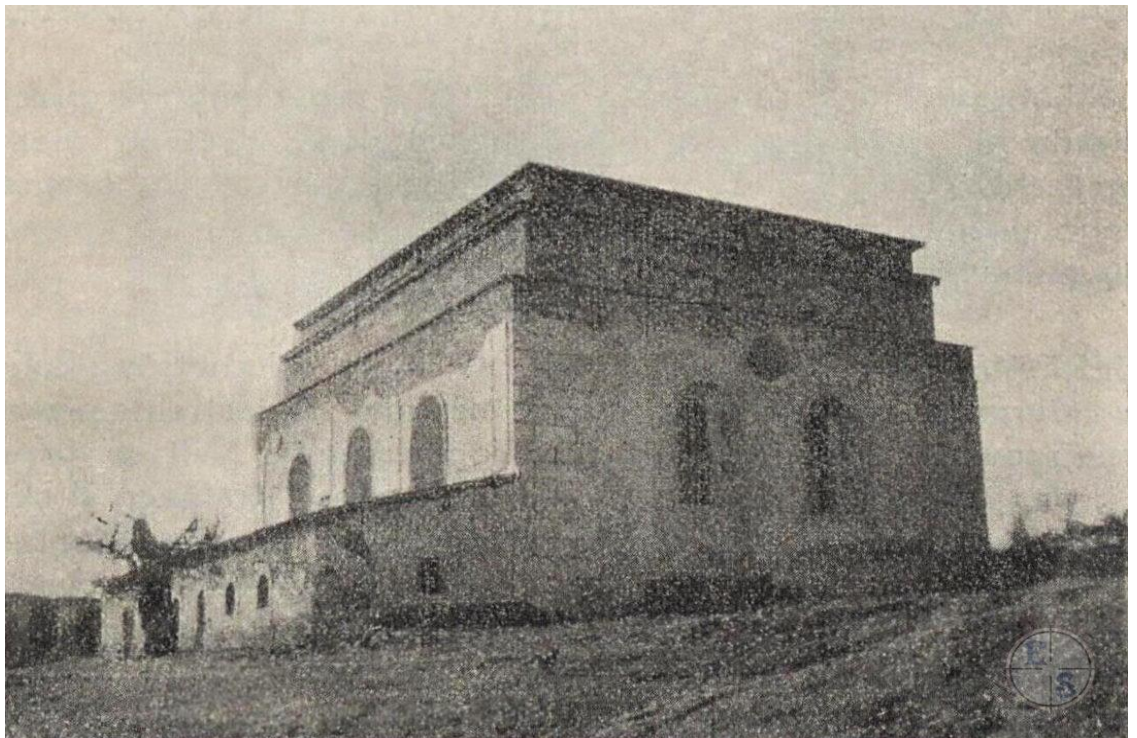
Єврейська громада в Язловці утворилася вже у 16 ст, як свідчать надгробні пам'ятники. Євреї Язловця постраждали разом із іншими жителями від набігів татар; у 1713 р. жило лише 47 євреїв.

У другій половині 18 ст. Язловець належав магнатам Понятовським. Станіслав Понятовський видав 1753 р. декрет, який врегулював відносини кагалу з міським магістратом. Поступово кількість євреїв збільшувалася, за переписом 1765 р. у місті проживало 544 євреї.

Бер із Язловця був синдиком подільського обласного вааду. Він брав участь у диспуті з франкістами у Кам'янці-Подільському у 1756 р.

За переписом 1910 р. в Язловці проживало 1298 євреїв – 41,7% від населення.

У 1939 р. єврейське населення Язловця становило лише 600 осіб – 23,8% від загальної кількості населення. Під час нацистської окупації євреї Язловця, ймовірно, були депортовані до Бучача, де розділили спільну долю мешканців бучацького гетто.

Синагога в Язловці, 1931 рік.

Зміст

Передумова.....	2
Тернопіль.....	16
Бережани.....	23
Борщів.....	26
Буданів.....	29
Бучач.....	35
Вишнівець.....	38
Гримайлів.....	41
Гусятин.....	43
Заліщики.....	45
Збараж	51
Зборів.....	55
Золотий Потік.....	58
Кременець.....	60
Кривче.....	64
Козова.....	66
Копиченці.....	72
Ланівці.....	76
Мельниця-Подільська.....	79
Микулинці.....	82
Монастириськ.....	87
Підгайці.....	89
Підволочиськ.....	97
Почаїв.....	102
Скалат.....	105
Скала-Подільськ.....	107
Струсів.....	110
Товсте.....	112
Теребовля.....	119
Чортків.....	121
Шумськ.....	125
Язловець.....	129